

Zirkuli Péter

Az irodalom tanítása

Kitekintés az irodalomtanítás francia változatára

■ Az irodalom: művészet, a művészetek egyik ága. A rokon művészetek s mesterségek (zene, tánc, film, színház, képzőművészet) művelőinek és oktatóinak egybehangzó észlelete, hogy csak a technika tanítható. S ez alighanem így igaz. Esetükben viszont minden érdemes alkalommal ott szerepel a mester, kire később hivatkozik a tanítvány mint tanítóra. A mester pedig igazából mégsem csupán technikát tanít, ad át, hanem valami nehezen megfogalmazható és semmiképp sem nélkülözhető személyes tudást, mint valami sugárzást, mely tanítványait egész életük során elkíséri.¹ Ilyesféle természetesen létezhet az irodalom tanításában is (például én magam is máig őrzöm hajdanvolt szatmári irodalomtanárom, a több tankönyvet is jegyzett Antal Péter tanításának szavakba nehezen foglалható, de azóta is nélkülözhetetlen részeit, akárcsak a kolozsvári egyetemről Láng Gusztáv verselemző szemináriumának több tanulságát...).

Egyéb művészeti ágakhoz képest eltérés meg bökkenő, hogy írni és olvasni mindannyiunkat megtanítottak az elemi iskola alsó tagozatán. Ezt követően sokan képzelhették, hogy akkor tehát ők tudnak írni és olvasni. Pedig dehogy!

A francia irodalomtanítás egyik sajátossága, hogy erre a felismerésre alapoz. A felismerésnek van magyar hagyománya is. Évszázada Riedl Frigyes magyarázta diákjainak: az irodalom oktatása arra való, hogy megtanítson az olvasás művészetére. Tanítványa, Benedek Marcell idézi is a mester szavait klasszikus (és sajnálatosan kisé feledett) könyvének, *Az olvasás művészetének elején*.² Hiszen szó arról van, hogy az írás művészetének klasszikusait tanulmányozva megtanuljuk – amennyire lehet – az olvasás művészetét. Elkerüljük azt a balképzetet, hogy mivel immár nem vagyunk analfabéták, írhatunk bármit, akár remekművet is, és tudunk olvasni.

Mint minden nemzeti irodalomtanítás, természetesen a francia sem tekint el attól, hogy a tanulókat elkalauzolja valamiféle nemzeti panteonba, hisz klasszikusokat iktat tanrendbe. E kalauzolás módja azonban az egyik eltérés a magyarhoz képest. Egyrészt azért, mert erre – az irodalomtanításon kívül – több más tárgy is hivatott. Így, s már az általános iskolában, hivatott rá nemcsak a történelem s a földrajz, hanem a honpolgári ismeretek (*éducation civique*) nevű tantárgy, valamint a vallásoktatás is, mely nem kötelező, de mindenki számára nyitott. Állam és egyház gondos szétválasztásának következménye a francia közoktatásban az állam semlegességének elve, továbbá a *laïcité*, az oktatás világi volta. Ez – mondja igen szabatosan Ádám Péter francia–magyar kulturális szótárában – „nem antiklerikalizmus és nem is ateizmus: mindössze annak felismerése, hogy Franciaországban csak a világi és a spirituális radikális szétválasztásával, illetve az állami semlegesség következetes tiszteletben tartásával lehet elkerülni a felekezeti konfliktusokat. Ebből a szempontból a *laïcité* elve szorosan összefügg a vallásszabadság elvével [...], mi több, emennek előfeltétele.”³

(Hozzátennem: s mivel ez a lelkiismereti szabadság tiszteletben tartását is jelenti, vonatkozik ugyanez arra is, hogy szigorúan kerülendők a pártosan pártszerű politikai véleménynyilvánítások is a tantermekben.) Mind

az állami, mind a magán, azaz egyházi, jórészt katolikus iskolákban oly módon ajánlott tehát a vallásoktatás, hogy az összerakott órarend minden tanulónak lehetőséget ad – kötelezettség nélkül – ilyen óra látogatására, választása szerint. (Szemléltető közbevétel: az egyik jól jegyzett párizsi katolikus általános iskola diákjának buddhista szülei kérték: vehessen részt gyermekük a hittanórán, nem azért, hogy esetleg keresztény hitre térjen, mit nem szeretnének, hanem azért, hogy belülről ismerje meg a családot befogadó ország hitvilágát, hagyományait.) Társul e tárgyakhoz középiskolás szinten a filozófia, mely gondolatmenetek követésére, elemzésére, érvelésre tanít, amiként irodalomórán az érkező prózai művek argumentációs technikájának elemzése.

Másrészt pedig azért is tér el a magyarétól a nemzeti hagyományok kezelése, mert általános iskolától könyvek, szótárak, lexikonok használatára és tevékeny szövegértelmezésre késztet. Hogy miként, azt próbálom a következőkben áttekinteni. Megjegyezve: a nemzetnek mint közös emlékezetnek a vizsgálatában az utóbbi negyedszázad kiemelkedő történeti munkája sugallhat fordulatot. A könyvkiadóként, történész professzor-ként egyaránt neves Pierre Nora vezetett jó évtizeden át szakszemináriumot egy felsőoktatási intézményben (EHESS – École des Hautes Études en Sciences Sociales). E szemináriumok eredménye volt az abban részt vevő professzorok – mintegy száz szerző – közös (hétkötetes) munkája az emlék helyeiről.⁴ Nem a hagyományos történelmi emlékhelyek áttekintése ez a mű. A közös, nemzeti emlékezetnek mindazokat az azonosítható, konkrét és jelképes helyeit tekinti át, melyek máig meghatározzák – hivatkozásként és ható erőként – a francia köznapokat. Helyet kapott így benne jobb- és baloldal (a XVIII. század végére visszanyúló) ellentéte, július 14-e (az 1789-i forradalom kezdetének dátuma) meg az arra való megemlékezések szertartásának története; a kerékpáros körverseny, a Tour de France, a rendes évi, nyári sportrituálé; a Sorbonne-professzor Lavisse-nak (1842–1922), mint a „nemzet tanítójának” történelemtankönyve és így tovább. S természetesen az alapvető szótár, a Larousse szerzője (1817–1875), ki képzettsége szerint tanító volt, hiszen a modern francia nemzetet – egyebek mellett, de kiemelkedő szereppel – a néptanítók alkották meg. Tanügyi reformjával ezt bízták rájuk Eötvös József ifjabb kortársa, Jules Ferry (1832–1893), aki Toulouse-ba látogatva megdöbben, hogy ott a diákoknak szavát se érti. Vidéken ugyanis virultak a dialektusok meg az egyéb nyelvek: részint a franciával rokon neolatinok (pl. oksztán), részint az egyéb nyelv-

családhoz tartozók (baszk, breton...). A hagyományosan centralizált országban ebből a sokféleségből kellett nyelvi szempontból is egységesen iskolázott egézetet teremteni – s ez volt a néptanítók egyik feladata.

Őket a megyei, azaz tankerületi, *école normale* nevű tanítóképzők oktatták, hogy – XIX. század végi, enyhén ironikus, de pontos megnevezéssel – a Francia Köztársaság „fekete ruhás huszárjai” legyenek, ami utal arra is, hogy a francia közoktatás – minden reformmal egyetemben igazából máig – igencsak katonásan szervezett. A gimnáziumi tanárokat pedig az *École Normale Supérieure* képezte (ezt végezte el pl. Sartre, Simone de Beauvoir stb.), melynek mintájára alapította meg – máig érvényes vágyképeit követve – Eötvös Loránd a budapesti Eötvös Collegiumot. Ez az elitképző egyike volt a francia közalkalmazottakat – tanárokat, mérnököket, hivatalnokokat – képző intézményeknek, az ún. *grande école*-oknak (ami szó szerint: ’nagy iskola’). Ide csak szigorú szűrőn át, kétéves előkészítő és versenyvizsga után lehetett (s lehet) bejutni, aki pedig bejut, az tanulmányainak éve alatt a közalkalmazotti kezdő fizetésnek nagyjából megfelelő összegű ösztöndíjat kap. Mindez nem vonatkozott s vonatkozik a közrendű egyetemi polgárokra. Az érettségi – lévén még középkori eredetű – első egyetemi fokozatnak számított hajdan, s ez máig nem változott abban az értelemben, hogy aki francia érettségit szerez, felvételi nélkül beiratkozhat bármely egyetemre. (Egyetemi felvételi vizsgáztatásra több francia oktatási miniszter gondolt az utóbbi időkben – mindannyiszor erőteljes tiltakozást /tüntetést, sztrájkot/ váltva ki. Jól jegyzett egyetemek pedig különféle kikapukat eszelnek ki, hogy mégiscsak szűrjék a náluk jelentkezőket /elbeszélgetés, motivációs levél stb./)

A közép- és felsőfokú oktatás tömegesedésével mára elég ritka, hogy valaki ún. *agrégation* (lásd lentebb) képesítő vizsgát tett volt *normalien*ként, vagyis az *École Normale Supérieure*-ön szerzett diplomával középiskolában tanítson (Aki *normalien*ként, vagy másként *agrégation*ot szerez, az egyetemi zsargon szerinti rövidítéssel mint PRAG /professeur agrégé/ taníthat egyetemen, ám egyetemi kinevezéshez *docens* szinten doktori, professzori szinten habilitáció szükséges.) A közrendű egyetemisták pedig harmadév után – pár évvel ezelőttig – a régi *école normale*-ok helyébe (az 1990-es évek elején) lépett, valamely egyetemhez csatolt tanárképzőkbe iratkozhattak (*IUFM* – Institut Universitaire de Formation des Maîtres), ahol szakirányú, hároméves alapképzettségűkhöz (*licence* = a klasszikustól eltérő értelemben vett licenciátus, mely némely BA-szintet illetően a bolognai szisztéma bevezetése után is megmaradt elnevezésként

Franciaországban) megtanulhatták, miként is kell szakjukat tanítani. Rengeteg elméleti pedagógiai tárgyat hallgathattak ehhez, a szakmai gyakorlat rovására, s emiatt is bíralták sokan a rendszert. Az átszervezés másik indoka pedig a felsőoktatás európai egységesítése volt. Így jelenleg egyetemeken folyó speciális MA-képzés keretében okosodnak a leendő tanárok (és tanítók, mivel az ő nevük s besorolásuk a régihez képest változott: általános iskolai tanárok lettek). Ami nem változott, az az évtizedek során az általános iskolák felső tagozatán s a középiskolákban oktatók számára kialakított gyakorlat: határozatlan idejű tanári munkaszereződéshez (kinevezett közalkalmazotti szerződéshez, azaz nyugdíjig előre látható besoroláshoz) szükséges letenni a *CAPES*, illetve az *agrégation* nevű képesítő vizsgát. (Utóbbi, régi és magyarított terminussal, főgimnáziumi oktatásra jogosított – a mai helyzethez, lásd fentebb. Előbbi pedig „*certificat d'aptitudes pédagogiques d'enseignement secondaire*”, vagyis szintén régi s itt pusztán az értelmezéshez használt magyar terminussal: polgári iskolai munkára tett alkalmasság.⁵ Művészetoktatásban is érvényesek e képesítő vizsgához kötött szabályok: „nyugdíjas” álláshoz szükséges megszerezni az oktatói munkát vállaló zenésznek, képzőművésznek a *CA-t* / = *certificat d'aptitudes*/) Napjainkban s a gyakorlatban ez úgy fest, hogy mind az általános iskolák felső tagozatán, mind gimnáziumban kinevezett tanár lehet valaki *CAPES*, illetve *agrégation* minősítő vizsgával, a különbség annyi, hogy utóbbinak magasabb a besorolása, tehát a fizetése, és kisebb – heti tizennégy óras – a kötelező óraszám.

Az irodalom tanításához használt könyvek (tankönyvek, segédkönyvek, kommentált szöveggyűjtemények, egy-egy mű tüzetes elemzését ajánló kézikönyvek, klasszikus szövegek szintén kommentált teljes kiadásainak) szerzői általában *CAPES*, illetve *agrégation* képesítő vizsgát tett s gyakran doktori fokozatot is szerzett tanárok. Az egyik gimnáziumi tankönyvet például az a Pierre Brunel jegyzi, aki a Sorbonne – immár emeritus – professzoraként az összehasonlító irodalom nemzetközileg ismert s nagyra becsült művelője, egyébként pedig szintén volt „normalien” (vagyis az *École Normale Supérieure* volt diákja) és „agrégé”. Bő félezer oldalas tankönyve⁶ – más francia irodalomtankönyvekhez hasonlóan – semmiképp sem beemlézésre való. Összefoglal, fogalmakat határoz meg, s tanácsokat ad művek elemzéséhez. S természetesen azzal kezd: mit is kell tudnia – az általános iskola felső tagozatán szerzett ismeretek alapján – a kezdő gimnazistának. Áttekinti így az irodalomtörténeti időrendet; a francia nyelv jelenkorivá alakulásának szakaszait, latin eredettől ófrancián át máig; a helyesírási és

grammatikai tudnivalókat és így tovább. Az irodalomelméleti fejezet (kommunikáció, műfajok...) után folytatja az irodalomtörténettel (mindössze jó száz oldalon!), hol visszapillant a középkorra, melyet a gimnáziumi francia irodalomtörténetek többségéhez hasonlóan roppant röviden taglal – lévén az latin, illetve ófrancia (ófrancia: IX–XIII. század, középfraancia: XIV–XVI. század). Az irodalom oktatása pedig a szövegértésre és a több szempontú interpretációra figyel, tehát csak a tanulók számára nyelvileg hozzáférhető olvasmányokat ajánl, így a XVI. századdal indít. (Ófrancia szövegeket egyetemi szöveggyűjtemény is úgy közöl, hogy párhuzamosan adja a modern francia fordítást. Montaigne XVI. századi esszéinek is van olyan új kiadása, mely mai franciára írja át a klasszikust – igaz, a változatlan eredetinek is több mai kiadása van, zsebkönyvként is.)

A szövegértés azért is fontos, mert a francia irodalomoktatás elsősorban erre épít, hisz csakis ezen alapulhat műelemzés, összetett irodalmi problémakörök értelmezése – mindezen túl pedig az, hogy bármely élethelyzetben a tanuló szabatosan értse majd felnőttként, mit is mondanak neki (szóban, írásban), s arra reagáljon a lehető legpontosabban, ne saját előfeltevéseire. A szövegértés alapművelete az ún. *explication de texte* (=kb. szövegmagyarázat). Hasonlítható ez a negyvenes években amerikai irodalomtudósok által javasolt s kidolgozott szoros olvasáshoz (*close reading*), a kreatív, szöveg közeli műértelmezéshez. Ám ez annál régebbi, emiatt is két kevésbé sántító hasonlatot említenék. Egyik az, ahogyan latin órákon az auktorokat olvastuk: nem a teljes művet, hanem csak egy-egy szemelvényt, szóról szóra, sorról sorra haladva, szótárt, lexikont használva a megértéshez, majd fordításhoz. Igaz – s bökkenő –, hogy e művelethez régésrég elkészültek a (Karinthy által is emlegetett) „puskák”, amelyek különféle magyarázatok kíséretében megadták a fordítást, így a tunyábbak beérhették a készen szállított-nak a bemagolásával. A másik hasonlat zenei: olyasféle ez, mint valamely partitúra elolvasása és interpretálása – azt kell olvasni, eljátszani, amit a zeneszerző a kottába írt, minden ott lévő hangot, semmi mást. De hát egyazon zeneművet roppant sokféle módon lehet felfogni s előadni, ami az irodalmi szöveg olvasása esetén sincs másként. Az *explication de texte* alapszabálya, hogy csak azt olvassuk és értelmezzük, ami ott áll előttünk, leírva, és ezt szóban adjuk aztán elő – lévén e gyakorlat jelesül szóbeli. Továbbá igazából tankönyvek, segédkönyvek s a tanár által irányított olvasás. (Például a Stendhal-regény, *A pármái kolostor* kezdetét – egyebek közt – a következő kérdésekkel ajánlja szövegmagyarázathoz az egyik tankönyv: mikor

vonul be a francia sereg Milánóba, történetírói tárgyyszerűséggel jár-e el a szerző a francia sereg hősiességéért lelkesedve, hasonlítható-e ez a regénykezdet valamely zenei nyitányhoz. (C. Ammirati–B. Lefebvre–C. Marcandier-Colard: *Manuel de poche. Littérature française*. Párizs, PUF, 1998. 450–453. oldal.)

A valamely irodalmi mű egy-egy – általában kb. húszsoros – részletét nagyítóval olvassa tehát a francia diák, és pedig már az általános iskola felső tagozatában – használva igen korán kézikönyveket, lexikonokat, értelmező szótárt. (Pl. a klasszikus Larousse-szótár és -lexikon 11–15 évesek számára készített változatát: *Larousse pluri-dictionnaire. Le dictionnaire encyclopédique des collèges*. 1470 oldal. /*Collège – az általános iskolák felső tagozata*./ A jelenleg használatos a hetvenes évek második felében készült, azóta folyamatosan újra kiadják – nyilván a szükséges módosításokkal.) Változás az iskolai szövegmagyarázat gyakorlatában, hogy áttértek a teljes művek olvasására, s megváltoztatták a gyakorlat nevét is, – újabbán módszeres olvasásnak hívják (*lecture méthodique*). A szemelvények ugyanis megkövetelték a kiszemelt szövegre szegzett nagyítót, de a műveletnek azt a részét, amelyik – kiindulásul – a kiragadott résznek a mű egészében való elhelyezését kérte, az iskolások rendszerint megoldották azzal, hogy elolvasták, megtanulták a tankönyv, segédkönyv vonatkozó sorait. E jegyben ajánlanak tehát *collège*-szinten, azaz 11–15 éves kor között elolvasásra és tanórai megvitatásra teljes műveket, megjelölve a tanári segédkönyvekben, melyiket melyik évfáratnak. Például Alain Fournier egyik művét valamennyinek (tanári választás szerint), Rostand-tól a *Cyrano de Bergerac*ot pedig az 5. osztálytól, megadva a segédkönyvben, melyik zsebkönyvkiadást javasolják előnyben részesíteni, áttekintve a cselekményt (tartalom, szerkezet, szereplők, stílus), majd kijelölve néhány, szövegmagyarázathoz kiemelendő részletet, hozzátéve, hogy a korszakot illetően a diákok milyen dokumentációt állíthatnak össze (a királyságról hatalom gyakorlásáról...).⁷ Kitészik talán előbbi mondatomból, hogy a klasszikus francia művek mindegyike (!) olcsó és többféle (!) zsebkönyvkiadásban folyamatosan (!) kapható, e kiadások mindegyikéhez kísérelő tanulmány és jegyzetapparátus tartozik, s úgyszólván kritikainak tekinthető (feltüntetve természetesen a sajtó alá rendező, tanulmányt és jegyzeteket író irodalomtörténész nevét). (Magyarul ilyen jellegű kísérlet volt a Szörényi László szerkesztette Matúra Klasszikusok sorozata az Ikon Kiadónál. A szövegmagyarázat gyakorlatához kezdettől csatlakozik a két további – írásbeli feladatokhoz szabott – lépés: a *commentaire composé*:

összetett, avagy – játékosabb fordításban – komponált kommentár, mely egy-egy mű nem lineáris elemzését követeli meg, s a *dissertation*, azaz értekezés, mely egy műhöz kapcsolódva igényli valamely problémakör érvelő kifejtését.⁸ Mindkettő természetesen a gimnáziumi évek során s az érettségi vizsgára való felkészítésben nélkülözhetetlen. Az ezzel (is) foglalkozó egyik tankönyv e távlatra gondolva így egyszerre ajánlja magát diákok és tanárok figyelmébe, „nyelvtan, kommunikáció, irodalmi technikák” fejezeteivel.⁹ Gimnázium előtt ugyanis a diákok megtanultak tárgyilagosan, alaposan s körültekintően olvasni. Gimnáziumi szinten pedig úgy tekintik át a francia irodalom történetét, hogy a hangsúly az olvasás és az elemző módszer különféle módjaira esik. Az egyik gimnáziumi irodalomtankönyv alcíme ezért ez: „szövegek, módszerek, irodalomtörténet”.¹⁰ (Első kötet: 493 oldal, második: 495 oldal.) Társul mindehhez – s mindvégig – önálló gyakorlatként „olvasó cédulák” (*fiche de lecture*) készítése, vagyis olyan olvasónaplóé, mely kb. két oldal terjedelemben foglalja össze egy-egy műről a tudnivalókat (a tömör fejezetek: szerző, keletkezés meg első publikáció éve, a mű szerkezete, témakörei, stílusa, forrásai, utóélete). (Természetesen ehhez is készült több segédkönyv, pl. a francia irodalom 130 fő művét ilyen összefoglalásokkal az érettségihez áttekintő Larousse-

kötet.)¹¹ E könyvek némelyike ad világirodalmi támpontokat is egy-egy korszak alfejezetében, némelyike pedig nem, ugyanis az idegen nyelv tanításához tartozik angol vagy német vagy spanyol vagy olasz irodalmi alkotások tanulmányozása.

Magára az érettségire a tizenkettedik iskolai év végén kerül sor (a főbb tagozatok: gazdasági, irodalmi, tudományos), a „francia” esetében az általános, előrehozott rész (írásbeli+szóbeli) a tizenegyedik tanévben, a csak az irodalom tagozatosakat érintő „irodalom” (írásbeli+szóbeli) a tizenkettedik végén, az egyéb érettségi tárgyakkal azonos időszakban. E második „felvonas” derekas része a disszertáció, melyhez értelemszerűen a teljes szöveg ismerete szükséges, és e teljes szöveg alapján kell kibontani valamely kérdéskört. A gimnázium három éve során, francia megjelöléssel (visszaszámlálással) a *seconde, première, terminale* osztályokban, előkészületül az első évben a diákok (az egyik tankönyv találó címhasználatával) mintegy felfedezik az egyes korszakokat, ami a francia hagyomány szerint egyszerűen egy-egy évszázadot jelent, vagyis „felfedezik” a XVI., XVII. és így tovább századot, majd a második évben „áttekintik” ugyanezeket a korszakokat, azaz évszázadokat – elmélyítve, árnyalva a már megszerzett ismereteket. A műveletet módszertani gyakorlatok kísérik (miként kell „módszeresen olvasni”, kommentárt, majd disszertációt írni, ahhoz előzetes vázlatot készíteni stb.), valamint olyan feladatok, amelyek tematikus kapcsolatokat teremtenek egy kor vagy több kor művei között (pl. vitakultúra Julien Bendától máig). Az utolsó gimnáziumi évet pedig (a *terminale*-t) az „irodalom” tagozaton heti két órában két teljes szövegnek szentelik (egyik az első, másik a második félévben), megalapozva ezzel az érettségi disszertációt, mikor is a feladat nem pusztán a mű elemzése, hanem meghatározott szempontból történő taglalása – például 2013-ban Queneau *Zazie*-regénye volt a tárgy a francia érettségi minden színterén, Polinéziától Párizsig, de területenként más-más megközelítéssel. Magában Franciaországban egyrészt egy kulcsmondat vizsgálata volt az érettségi feladat („jártatod a szádát, egyebet se tudsz”), másrészt annak nyomon követése, hogy a főhős miként is fedez fel egy új világot. Hiszen, mint emlékeztet, *Zazie*, a kamaszlány azért érkezik Párizsba, hogy lássa, használhassa végre a metrót, de épp hosszú sztrájk van, így más egyebet kénytelen felfedezni, egy számára szintén új világot.

JEGYZETEK

- 1 Zirkuli Péter: „Az elit, a mester és a tanítvány”. *Irodalmi Jelen*, 2005. szept., 24. oldal.
- 2 Benedek Marcell: *Az olvasás művészete*. Budapest, Bibliotheca, 1957., 7. oldal. (Új, átdolg. és bőv. kiadás. Első kiadás: Budapest, 1922.)
- 3 Ádám Péter: *Francia–magyar kulturális szótár*. Budapest, Corvina, 2004., 2. kiad.; 2005., 134. oldal.
- 4 Pierre Nora (sz. 1931). Nem sikerült bejutnia az École Normale Supérieure-be. Történelemből szerzett *agrégation*ot, majd néhány éven át Algériában tanított. Párizsba visszatérve egyetemen oktatott, főszerkesztő volt a Gallimard Kiadónál, a *Nouvel Observateur* c. hetilap állandó munkatársa. 2001-től akadémikus. A főmű hétkötetes kiadása 1984–1992 közt jelent meg, papírkötésű kiadása három vaskos kötetben: *Les lieux de mémoire*. Paris, Gallimard/Quarto, 1997. A teljes művet lefordították angolra s németre.
- 5 A francia iskolát a kisdíák az előkészítő CP, vagyis a *cours préparatoire* tanulójaként kezdi. Ezt követi a két első elemi iskolai tanév (CE1, CE2 CE: *cours élémentaire*), majd a CM1, CM2 (CM: *cours moyen*). Ezután indul a *collège* (visszaszámlálással: hatodik, ötödik stb. osztály, 6ème, 5ème, 4ème, 3ème). A lycée, vagyis a gimnázium három éve: *seconde, première, terminale*.
- 6 Pierre Brunel: *Français. Lycée*. Paris, Éditions de la Cité, 2000.
- 7 *Dossier des professeurs. Lectures intégrales de la 5ème à la 3ème*. Livre de poche, Paris, 1990. A Cyrano-fejezetet – 121–126. oldal – összeállította Geneviève Dewulf-Allène.
- 8 Chantal Labre – Patrice Soler: *Études littéraires*. PUF/Quadrige, Paris, 2003.
- 9 Roland Éluerd: *Langue et Littérature. Grammaire, communication, techniques littéraires*. Nathan, Paris, 1992.
- 10 Alain Pagès–Dominique Rincé és munkatársaik: *Lettres 2e, 1re. Textes, méthodes, histoire littéraire*. Paris, Nathan, 1995.
- 11 Évelyne Amon–Yves Bomati: *Grandes oeuvres de la littérature française. 130 oeuvres résumées et analysées pour le baccalauréat*. Paris, Larousse, 1997. (Ebben egyetlen középkori műként szerepel a Roland-ének.)